

ERKEN DÖNEM HİLAFAFET ÖRNEKLERİ İŞİĞİNDA İSLAM'DA DEMOKRATİK BİR HİLAFAFET TASAVVURU MÜMKÜN MÜ?

IS A DEMOCRATIC FORM OF CALIPHATE POSSIBLE BY REFERENCE TO EXAMPLES OF EARLY PERIOD OF CALIPHATE?

ERDAL AYDIN*

ABSTRACT

In this study, imamet or caliphate as named by Ummeth that emerged as an authority of politics and religion after the death of Prophet Muhammed has been elaborated. A model about determining an Islamic state president cannot be confronted in the sacred resources including Quran and Hadith. Considering the first four caliphates, Ebu Bekir was elected by an assembly of a restricted number people. Moreover, Omar was appointed by Ebubekir as a heir to the throne. Before his death, he left a committee to elect a caliphate. Osman was elected by the committee. Following the assassination of Osman by Haricii groups, Ali was elected by companions comprised of the well known residents of the city of Medine to prevent chaos and terrorist results. As a result, the first four caliphates came to throne with different methods. I think it is possible to construct a democratic caliphate considering the main elements of spirit of caliphate based on the different experiences of the first four caliphates. By accepting ethnic and sectarian differences as basic rights and freedoms and not intervening sovereignties of Islamic countries, The Organization of Islamic Cooperation may be transformed Islamic political union. That is why reconstructing a democratic caliphate was analyzed in this paper by reference to the concepts of justice, trust, merit, şura (council), biat (allegiance), içtihad (Islamic Jurisprudence) and bid'a (innovation) consisting of fundamental elements of Islamic state government.

Keywords: Caliphate, Imamet (Islamic Presidency), Şura (Council), Biat (Allegiance), İçtihad (Islamic Jurisprudence), Bid'a (Innovation), Democracy, Organization of Islamic Cooperation.

ÖZ

Bu araştırmamızda Hz. Peygamberin vefatından sonra ümmet arasında hilafet ya da imamet denilen dini ve siyasi otoritenin nasıl ortaya çıktığı ele alınmıştır. Dinin temel kaynakları olan ayet ve hadislerde İslam Devlet Başkanı'nın seçilmesine dair tafsilli bir model olmadığını görmektediriz. Sahabeler arasında bilhassa ilk dört Halifenin durumu dikkate alındığında Hz. Ebu Bekir dar bir Meclis tarafından seçilmiştir. Hz. Ömer ise Hz. Ebubekir tarafından vasiyetle gelmiştir. Hz. Ömer arkasında bir heyet bırakmıştır. Hz. Osman bu heyet tarafından seçilmiştir. Hz. Ali ise Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Hariciler tarafından oluşturulan terör ve kaos ortamının acilen bertaraf edilmesi amacıyla bilhassa ekabirden sahabelerin telkin ve teşvikiyle Medine ahali tarafından seçilmiştir. Neticede ilk dört halife yapısal olarak farklı yöntemlerle başa gelmiştir. Bu şekilsel farklılıklarla beraber hilafetin ruhunu teşkil eden unsurlar dikkate alındığında demokratik bir hilafet tasavvurunun mümkün olduğuna inanmaktayız. Etnik ve mezhepsel farklılıkların temel hak ve özgürlükler kapsamında değerlendirildiği ve İslam ülkelerinin egemenlik anlayışlarına hallet vermeyecek şekilde İslam İşbirliği Teşkilatı İslam Siyasal Birliğine dönüştürülebilir. İşte bu makalemizde İslam devlet yönetiminin ruhunu teşkil eden adalet, emanet, ehliyet, şûra, biat ve içtihad kavramları çerçevesinde Demokratik Hilafet'in yeniden tasavvuru ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hilafet, İmamet, Şûra, Biat, İçtihad, Bid'a, Demokrasi, İslam İşbirliği Teşkilatı.

* Dr., Marmara Üniversitesi, Yerel Yönetimler Bölümü.

Giriş¹

Hız. Peygamberin vefatından sonra hilafetin mahiyeti şekillenmiştir. İslam'ın en temel kaynağı olan Kur'an ortaya bir devlet yönetim biçimi koymamaktadır. Kur'an'ın ilk muhatabı ve onu en güzel şekilde yaşayan ve yorumlayan Hz. Peygamber'in hayatına ve sözlerine yani hadislere de baktığında bir siyasal yönetim şekline dair bir tasvir ve tarif görülmemektedir. Bir devlet başkanının kim tarafından ve nasıl seçileceğine dair bir kalıba değinilmemektedir. Bunun yerine devleti yönetenlerin mahiyeti, sıfatı ve maksadına daha çok vurgular yapılmıştır. Onun için İslam dininde saltanat var ya da demokrasi var gibi söylemlerin açık bir karşılığı bulunmamaktadır.

Bununla beraber Kur'an ve hadislerde devlet yönetiminin ruhunu ve çerçevesini tayin ve tespit eden önemli esasların olduğu söylenebilir. Buna göre şüphesiz ki devlet başta olmak üzere fertlere ve topluma yönelik İslam dininde yüzlerce ayet ve hadislerde adalet üzerinde durulmaktadır. Devletin yönetim şekline ziyade devletin temel amacı olan adaletle yüzlerce ayetle vurgu yapılmıştır (Armağan, 2011). Tabii adaleti tesis etmek kadar adaletli bir yöntemle meşru bir yönetim biçiminin tesisi önem arz etmektedir. Aslında İslam dininin devlet yönetim modeli için şekilsel bir tarif, tasvir ve tayinde bulunmaması yapısal olarak adalet maksadına cevap verecek her türlü yönetime açık olduğunu göstermektedir. Zaman ve zemin noktasında tarihin statik değil de dinamik olduğu dikkate alındığında devlet yönetim modelinin belli bir kalıba alınmaması çok daha hikmetli olduğu ve farklı ihtiyaçlara cevap verecek esnek bir yapısının olduğu söylenebilir.

Nitekim ilk dört halifenin her birisinin ayrı bir yöntemle başa geçmesi de bu iddiamızı teyit etmektedir. Bu farklı yöntemler bilhassa ümmete imam ya da halife dediğimiz siyasi lideri seçmede ne kadar bağımsız bir yol izlenebileceğine işaret etmektedir. Maalesef zamanla halifenin seçilmesinde saltanatın yerleşmesi ümmetin bağımsız yöntemler geliştirme kabiliyetini adeta yok etmiştir (Akyüz, 1991). Bununla beraber etnik ve mezhepsel sorunların da derinleşmesiyle ümmet çözüm üretmekten ziyade mevcut sorunlar girdabında enerjisini bad-ı heva etmiştir.

İslam kıyamete kadar hükmü baki olan bir din olarak uhrevi yönü kadar dini tarafı da güçlü bir hüviyet taşımaktadır. Müslümanlar arasında İslam'da imamet mevzusu her zaman önemini korumuştur. Bu çalışmada bir taraftan erken dönemde İslam'da hilafetin tesisi ele alınırken diğer taraftan modern

1 Makalenin oluşumunda görüş ve önerileri ile katkıda bulunan Hatice Deniz Genç, Mevlüt Tatlıyer ve Aziz Tuncer'e teşekkür ederim.

siyasette meşru ve makbul olan demokrasi ile münasebeti üzerinde durulacaktır. Modern siyasette yönetenle yönetilen arasındaki meşruiyeti, mesuliyeti ve temsiliyeti ifade eden oy hakkı ile biat arasında benzerlik olduğu söylenebilir. Birinci ve İkinci Akabe Biatı başta olmak üzere ilk dört halifenin seçilmesinde en önemli unsurların başında biat gelmektedir. Bugün modern siyasetin olmazsa olmazı olan oy hakkı ile biat arasındaki münasebet üzerinde durmakta fayda vardır. Müslümanların en temel hakkı olan biat ile siyasal sistem üzerindeki rolünü izah etmek ve yönetenle yönetilen arasında meşruiyet ve temsiliyet açısından var olan ilişki daha çok üzerinde durulması ve işlenmesi icap etmektedir. İslam siyasetinin en temel unsuru olan biat, saltanat anlayışının yerleşmesi ve baskın hale gelmesiyle önemini kaybetmiş, sembolik ve ritüel bir hale girmiştir. Oysa biatın mahiyeti üzerinde iyi durulursa İslam siyasetinde kişinin iradesinin önemi daha iyi ortaya çıkacaktır. Her Müslüman siyasal sistem içinde sahip olduğu biat hakkını kullanarak daha aktif bir rol alabilir. Böylelikle biat hakkı ile koyun gibi tabi olmak yerine aktif bir güç olarak sistemin meşruiyetinde bir hak sahibi olarak daha etkin konuma yükselecektir. Teorik olarak İslam'da devlet başkanının seçiminde her ferdin iradesinin tezahürü olan biatın vücudu tekrardan formüle edilirse İslam Birliği'ne ulaşmak için yeni bir yol ve yöntem geliştirmekte mümkün olabilir.

İslam devlet yönetim biçimini ele alan yenilikçi ve gelenekçi iki yaklaşımın bid'a ve içtihad kavramları etrafında inşa edildiğine şahit olmaktayız. Bid'a hassasiyeti aslında İslam'ın özünü muhafaza etme kaygısı taşımaktadır. Ama bu kaygı ileri derecede koyu bir anlayışa kaydığında ciddi sorunlara yol açabilir. Bu çalışmada bid'alara karşı mesafeli durmanın önemi zikredilirken aynı zamanda ilme, teknolojiye ve Batı'dan gelen her şeye toptan bir anlayışla yaklaşmanın büyük bir taassup ve içe kapanışa sebep olacağına işaret edilmektedir. Diğer taraftan içtihad denilerek adeta her şeyiyle Batı'yı taklid eden zihniyetin de İslam'dan toplumdan ve milli değerlerden uzaklaşma tehlikesine dikkat çekilmektedir. Kendi değerlerinden ve kimliğinden kopan milletlerin medeniyet ve ilim sahasında özgün eserlere ulaşması beklenilemez. Onun için bu ikisi arasında daha sağlıklı bir orta yol izlemek daha gerçekçi ve faydalı olacaktır. Bu orta yolun izlenmesinde icma ve şûra unsurlarının önemine değinilmiştir. Kur'an'da açık ayetler başta olmak üzere Hz. Peygamber ve ilk dört halifenin hayatında şûra daima öncelik arz etmiştir. Billhassa bugün ortada tüm Müslümanların doğrudan kabul edeceği bir siyasal lider ya da sistem söz konusu olmadığına göre bu netice ancak şûra ve biat ile mümkündür. Aksi takdirde bazı münferit hareketlerin liderliğini

yürütenlerin bile kendini tüm ümmetin halifesi olarak ilan etme tehlikesini bir terör örgütü olan DEAŞ üzerinden görebilmekteyiz.

İslam tarihinde ilk dört halife sonrası saltanat şeklinde devam eden hilafet öncelikle Emeviler ve akabinde Abbasiler (Kemaloğlu ve Elçibey, 2014: 281-297) tarafından temsil edilmiştir. Tabi bu arada Şia merkezli Fatimiler (Çelik, 2005:433-53) Afrika'daki Muvahiddinler ve İran'daki Safevilerin (Gündüz, 2008) de hilafet iddiası ve hizmetleri göz ardı edilemez. Son dönem İslam dünyasında hilafetin bayraktarlığını Devlet-i Aliye-yi Osmaniye yapmıştır. Osmanlılar takriben beş yüz sene boyunca İslam dünyasının en güçlü merkezi konumundaki devleti olarak kendisini cümle Müslümanların hamisi olarak görmüştür. Osmanlı devletinin dağılmasından sonra İslam dünyasında ekseriyet tarafından kabul edilen bir hilafet merkezi kalmamıştır.

Günümüzde geçmiş ve hâlihazır zamanın özellik, kabiliyet ve imkânlarını dikkate alacak şekilde İslam dünyasında siyasal bir iradeyi temsil eden demokratik bir hilafetin tesisi mümkündür ve zaruridir. Böyle bir yaklaşım hayali, ütöpik, ruhani, olağanüstü bir tasavvur içinde olmadan, gerçekçi bir zeminde ancak ulaşılabilir. Bugün modern egemen devletlerin varlığı inkâr edilemez. Yine İslam dünyasındaki Şia, Vehhabi ve Sünni başta olmak üzere siyasal ve itikadi mezhepler bir realite olarak durmaktadır. Onun için modern bir hilafetin tesisi ancak egemen devletlerin, etnik ve mezhepsel farklılıkların varlığını dikkate almakla mümkün olabilir. İşte bu farklı unsurları uyumlu ve başarılı bir şekilde İslam Birliğine kanalize etmekle hedefe daha kolay ulaşılabilir. Aksi takdirde Boko Haram, DEAŞ gibi dini kılıflı terör örgütleri başta olmak üzere, Filistin, Doğu Türkistan ve Arıkan'daki zulümlere daha çok şahitlik ederiz (Esposito, 2002).

İslam Birliğini ve iradesini temsil eden modern demokratik bir Hilafetin varlığını Batı ya da Hristiyan karşıtı üzerinden kurmakta çok tehlikelidir. Tam tersine Batı ve Hristiyanlar başta olmak üzere yeryüzündeki muhtelif inançlara saygı duyarak adalet, barış ve özgürlük etrafında bir misyon ve vizyon ile ortaya çıkmak barış anlamına gelen İslam'ın ruhuna daha uygun gelmektedir. İslam dünyasının kendi içindeki sorunları çözecek ve işbirliğini artıracak bir demokratik Hilafet yapısının dünyaya korku değil güven verecek bir durum olarak ele alınabilir.

Özetle bu çalışmamızda evvela imamet ya da hilafet denilen kavramın mahiyeti ele alınacaktır. Bu kavramların mahiyeti, Şia ve Sünni kesimler tarafından yorumlanmış şekline yer verilecektir. İmamet kavramı daha çok Şia tarafından kullanılırken Sünniler arasında hilafet kavramı yaygındır

(Akbulut, 2016). Akabinde İslam devlet başkanının seçilmesinde en temel unsur olan biat ya da bey'at üzerinde durulacaktır. Saltanatla birlikte ümmetin siyasal rolünü belirleyen en büyük unsur olan biat sembolik hale gelmiştir. Oysaki her bir Müslüman'a siyasal anlamda katılım gücü veren biat ile Müslümanların siyaseten yeri çok daha önem arz etmektedir. Son olarak yenilik ve gelenek bağlamında içtihad, bid'a ve şûra kavramları tartışılacaktır.

2. İmamet, Halifelik ya da Devlet Başkanlığı

İslam siyasi düşünce tarihinin en temel kavramlarından biri hiç şüphesiz ki imamettir. İmam Kur'an'da ve hadiste çok geçen temel kavramlardan-
dır. Bu kelime Arapçadır ve çoğulu eimme'dir. İmam kelime olarak başkan veya diğer insanların kendisine uyduğu kişi anlamına gelmektedir. İmam önde yürüyen, öne geçendir ve arkasından gelenlerin de onu takip ettiği kişidir (Öz, 2012:239). İmamet kavramı istilahta İslam'da devlet ve ümmetin başkanı için kullanılan bir tabirdir (Ed-Demici, 1996: 38). İstilahta halife kelimesinden ziyade imamet kavramının daha çok tercih edildiğini müşahade etmekteyiz. Kalam kitaplarında bilhassa bir bölüm imamet mevzusuna ayrılmıştır.

Aslında imamet mevzusu İslam hukuku (fıkıh) içinde mütalaa edilmesi gerekirken, Şia'nın bunu itikadi olarak ele almasına binaen ilmi kelama (usul-i din) girmiştir. Yani Şia'nın itikadi olarak gördüğü imamet mevzusu-
na, Sünni ekol de itikad sahasını inceleyen ilm-i kalam içinde bu iddialara ve tartışmalara cevap vermiştir. Sünni mezhebi, hilafeti her ne kadar itikadın bir unsuru olarak kabul etmiyorsa da Şia'nın iddialarına cevap vermek için itikad sahasıyla ilgilenen ilmi kalam içine dâhil etmiştir. Başta Sünni, Şia, Mutezile ve Haricîye olmak üzere farklı itikadi ekollerin hepsi ümmetin başında bir lider olarak imamın lüzumuna dair hem fikirlerdir (Lewis, 2007: 49-58). Dini istilahat tabiriyle ümmetin başında imamın varlığı hususunda icma vardır.

Gerek Şia gerek Sünni yazılı kaynaklarında devlet başkanlığı mevzusu ilmi olarak ele alınırken halife kavramından ziyade imamet tabiri kullanılmıştır. Halife kavramı aynı zamanda imam olan kişi için kullanılmıştır. Halife kendinden öncekinin yerine gelen anlamında kullanılmaktadır. İstilahta ise Hz. Peygamber'in bıraktığı maddi, manevi düzeni devam ettirmek için yerine gelen kişidir. Yani hem imam hem halife kavramı İslam'da devlet başkanı bilhassa ümmetin reisi anlamında kullanılmıştır.

Literatürde halife kavramının dini bir otoriteyi temsil etme ya da vekâlet etme anlamında kullanıldığına daha çok şahit oluyoruz. Halife bu yönüyle Hazret-i Peygamber'in dini anlamdaki otoritesini uhdesine almış ve bu çerçevede ümmeti istikamet noktasından idare etme sorumluluğu taşımaktadır. İmam ise hem halifelik sorumluluğunu taşıyor hem de ümmetin dünyevi gücünü temsil ediyor. İslam'da dünya ve ahiret birlikte ele alındığı için bunları tamamen ayrı bir vazifeymiş gibi mütalaa etmek doğru olmaz. Onun için imamlığı sadece dünyevi bir güç olarak da düşünmek doğru değildir. İmam hem dünyevi gücü hem de dini sorumluluğu birlikte taşımakta ve temsil etmektedir.

Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in hayatında imamet tayini ya da tespiti herhangi bir şekil ve kayıt altına alınmamıştır. Hazret-i Peygamber hayattayken bu hususta herhangi bir sistem yerleştirmedir. İmamın istişareye ve adalete riayet etmesine dair çok hadisler mevcut olmakla beraber bir sistem şeklinde imamın nasıl ve kimler tarafından ne gibi vazifeler ve yetkilere haiz olduğuna dair bir tanzim yapılmamıştır. Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte sahabelerin bir kısmı aynı gün Ensar² eşrafından olan Medinelî Sa'd Bin Ubade'nin evinde toplandılar. Bu heyet Hazret-i Peygamber'in vefat ettiği gün bir araya geldi ve sahabelerin fazilet ve kemalat noktasından önde gelen kişilerinden oluşuyordu. Bilhassa Aşere-i Mübeşşere yani cennetle müjdelenmiş on sahabeden Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Ubeyde bin Cerrah da hazır bulunmuşlardır (Öz, 2011:57).

Medine'nin iki kabilesi de kendi reislerinin halife olmasını arzu ediyorlardı. Ensar olmak yani Medine'nin vatanları olması hasebiyle ve ev sahibi olmanın getirdiği sorumluluk duygusuyla hareket ederek bunu kendileri için bir vazife olarak gördüler. Evs kabilesi Sa'd bin Ubade'yi halifelğe uygun bulurken, Hazrec kabilesi de Üseyd İbn-i Hudayr'ı muvafık buldular (Gümüşoğlu, 2003:35). Buna karşın Hz. Ebu Bekir ise imamın Kureyşlilere ait olmasının hikmeti üzerinde durdu. '*İmamlar Kureyş'tendir.*' hadisini Ensar'a hatırlattı (Duman, 2010:409-16). Bir taraftan Ensar olan Medinelilerin Hazret-i Peygamber'e vezirlik yaptığını belirtti ama diğer taraftan Bilad-ı Arap'ta yani Arabistan diyarlarında kuvvetli bir kabileye mensup olmayan birinin halife olarak seçilmesi durumunda itibar edilmeyeceği ve biat edilmeyeceği tehlikesine işaret etti. Yani Arabistan'a ve Yemen'e dağılmış Arap kabilelerini ancak güçlü bir kavim birleştirebilir ve bir arada tutabilirdi.

2 Medinelî Müslümanlara yardımcıları anlamına gelen Ensar denilirdi. Mekke'den hicret etmek zorunda kalan Muhacir Müslümanlara her türlü desteği sağladıkları için bu unvanı almışlardır.

Aslında Hz. Peygamber'in yukardaki hadisi tamamen sosyo-politik bir realiteye dayanıyordu. Ebu Bekir de bu hikmete istinaden bu reel-politik durumu hatırlattı. Zaten İslam'ın ruhuna dikkatle bakıldığında bu yaklaşım bilhassa Hazret-i Peygamber'in hayatında ve dört halife döneminde çok daha açık bir şekilde tespit edilebilir. Yani İslam bir taraftan yeni inançlar ve değerler getirmiş ve eski düzeni tebdil ya da tadil etmiş ama diğer taraftan makul olan geleneksel adet ve düşünceleri pratik hayatta kendi içine alıp mezcetmiştir. İslam'ın başarısının altında bu gerçek hayatın şartlarını gayet iyi okuması yatıyor desek yerinde olacaktır. İdeal bir düzeni hayata geçirirken reel dünyanın dinamiklerini dikkate almıştır. Reel düzenin çerçevesini ve yapısını dikkate alarak kendi mecrasını keşfetmiştir. Bilhassa erken dönem Müslümanlarda bu temel unsurlara riayet edildiğinden İslam'ın maddi ve manevi olarak yeryüzünün önemli bir kısmında hâkim olmuştur. Bu pragmatik siyasal akıl ile Fars ve Roma İmparatorluğu gibi insanlık tarihinin önemli tecrübelerini kendi bünyesinde mezc etmiştir. Diğer taraftan Antik Yunan felsefesini aynı şekilde hikmetle telif etmeye çalışmıştır (Cabiri, 1997).

İmamların Kureyş'ten olmasına dair bu hadis ilk dönemlerde mutlak olarak görüldü. Yani her zaman ve mekânda imamlığın Kureyşilere ait olması gerekir düşüncesi hâkim oldu. Fakat Hz. Peygamber'in başka hadislerine baktığımızda ve Hulefa-i Raşid olan ilk dört halifenin beyanlarına ve sahabelerin bu husustaki yaklaşımına bakıldığında imamlığın Kureyş'ten olma şartının da şartları olduğunu görmekteyiz. Bu hadisinin sıhhatini tartışanlar olmakla birlikte genellikle hususi şartlara haiz olarak değerlendirilmiştir (Hatiboğlu, 2012).

Neticede Ben-i Said'e Sakifesi'nde İmamların Kureyşiliğine dair hadisi hatırlattıktan sonra Ebu Bekir halifelğe aday olarak Ömer'i teklif etti. Bunun üzerine ayağa kalkan Ömer, halifelğe her yönden Peygamber'e hayatı boyunca sadık bir dost olmuş Ebu Bekir'in daha muvafık olduğunu beyan etti ve Ebu Bekir'den elini uzatmasını istedi ve ona biat etti. Ömer'den sonra hazır olan diğer kişiler de kalkıp Ebu Bekir'e biat ettiler. Böylelikle bu dar heyet (Şûra), Ebu Bekir'e halifelik için biat ettiler. Ertesi gün de Mescid-i Nebevi'de namaz sonrasında bunu ilan ettiler ve hazır Müslümanlar Ebu Bekir'e biatını sundular (Arnold, 1965:19-20).

Hazret-i Ebu Bekir'in halifelği iki sene sürdü (Balci, 2001: 339-62). Ağır hastalığının son günlerinde sahabelerin önde gelenleriyle yapmış olduğu istişare sonucunda Ömer'i halife olarak veliaht ilan etti. Ömer de Kureyş

kabilesindendi. Onun için Müslümanlar arasında hatırı makbul güçlü ve asil bir kavme mensuptu. Hazret-i Peygamber döneminde çok defa İslam ordusuna kumandanlık yapmıştı. Aşere-i Mübeşşere'den olduğu için Ömer, Müslümanları bir arada tutabilecek güçlü bir kişiliğe ve vasıflara sahipti. Ebu Bekir de muhtemelen bu realist yaklaşımla Ömer'i isabetli bulmuştu. Yani Ebu Bekir'den sonra her hususta fazilet noktasından önde olan ve ümmet tarafından kabul gören kişi Ömer'di. Onun için hiçbir ihtilaf olmadan Müslümanlar kendisine biat ettiler (Hamidullah,1995:34).

Ebu Bekir bir heyet arasından seçilirken, ikinci halife Ömer ise başka bir yöntem olan *veliahd* yani vasiyet ile göreve gelmişti. Üçüncü halife Hz. Osman'ın seçiminde Ömer, bir veliahd bırakmak yerine beş kişilik bir heyet tayin etti ve bunların kendi aralarında mutabık kalması neticesinde bir imam seçmelerini istedi. Altıncı kişi olarak imam seçilmemek şartıyla sadece gözlemci olarak kendi oğlu Abdullah İbn-i Ömer'in de heyette bulunmasını vasiyet etti. Ömer oğluna bu heyetin seçeceği imama heyetin içlerinden birinin biat etmemesi durumunda boynunun vurulmasını emretti (Aydın, 2017:57).Anlaşılan bir fitne olmadan ümmetin başının suhuletle seçilmesini istiyordu. Heyetin kararına ferdi olarak keyfi bir şekilde itaat etmemenin yol açacağı vahim sonuçları öngördüğünden buna fırsat verecek bir durumu da böylelikle ortadan kaldırmıştır.

Ömer'in oluşturduğu bu heyet tarafından Hazret-i Osman seçildi. Osman döneminde valiliklerin, komutanların ve yöneticilerin tayininde rahatsız olan bir kesim oldu. Bunlar Osman'ın kendi kavmi olan Beni Ümeyye'ye öncelik verdiklerini iddia ettiler. İslam tarihine Hariciler adıyla geçen bu harekete mensup olanlar muhtelif eyaletlerden toplanıp organize oldular ve Medine'ye gelip Osman'ın yönetiminden duydukları rahatsızlıklarını göstermek istediler. Hariciler hareketine yaklaşık üç bin kişi katılmıştı. Uzun süren bir kuşatmadan sonra Hz. Osman'ın evine girip Kur'an okuduğu sırada şehit ettiler.

Hiz. Osman'ın şehadetinden sonra Medine'deki Müslümanların önde gelenlerin önemli bir kısmı Hiz. Ali'ye hilafeti teklif ettiler ve biat ettiler. Bunlar arasında Hariciye (Demircan, 2000) hareketine mensup olanların da kısmen desteği vardı. Aslında Hariciler, Beni Ümeyye hanedanına mensup Hiz. Osman'ı katl ettiklerinden yeni halifenin seçiminde rol alıp kendilerinin aleyhinde bir durumun gelişmesini önlemeyi amaçlamışlardır.

Bu arada Hiz. Ali'nin hilafetine biat etmeyen iki önemli şehir vardı. Bunlardan birincisi Hiz. Muaviye'nin valilik yaptığı Şam'dan biat gelmedi.

İkincisi Hz. Osman'ı şehit eden Haricilere karşı olan rahatsızlıktan dolayı Mekke'den biat gelmedi. Medine'deki sahabelerin ileri gelenleri ise Haricilerin daha fazla terör estirmemeleri için Ali'yi imamlığa uygun bulduklarını belirttiler. İmam Ali de Müslümanlar arasında bir fitne ve kaos ortamının daha fazla yayılmaması için bu vazifeyi kabul etmek durumunda kalmıştır denilebilir.

Mekke ve Şam'dan Hz. Osman'ın katilinin derhal cezalandırılması için Ali'ye haberler geliyordu. Hz. Ali ise linç edilerek şehit düşen Osman'ın katillerini araştırıyordu. Binlerce harici mensubunun iştirak ettiği bu toplu failer arasından gerçek failleri bulmak nerdeyse imkânsızdı. Onun için Mekkelilerin cezalandırma talebinin yerine gelmesi kolay değildi. Çünkü şer'an ancak suçlulara ceza verilir. Ali somut bir delil olmadan bütün Haricilerin cezalandırılmayacağını savunuyordu. Diğer taraftan Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyir gibi tanınmış sahabelerin başını çektiği Mekke'den gelen sahabeler ise bu gruhun arasından ferdi suçlu olanı tespit etmek mümkün olmadığı için toplu olarak cezalandırılmasını istiyordu. Neticede iki taraf arasında ihtilaf çözülmedi ve Cemel Vakası (Mahmut, 2012:21-37) denilen savaş oldu. Ancak İmam Ali'nin galibiyetiyle ihtilaf bertaraf edilmiş oldu.

İmam-ı Ali'nin döneminde Cemel Vakası'ndan sonra ikinci muhalif olan Şam valisi Hz. Muaviye ile arasında Sıffin Savaşı oldu. Savaşta netice alınmayınca tarafları temsilen iki hakemin ortaklaşa kararıyla bir çözüm için çalışma yapıldı. Ve hakemler iki vekilin de imametten çekilmesini ve yerine başka bir imamın seçileceğini kararlaştırmalarına rağmen Muaviye'nin vekili kendi müvekkilini azl etmedi. Hakem Olayı da Müslümanlar arasındaki imamet sorununa çözüm olamadı. Kısa süre sonra Hz. Ali bir Harici tarafından şehit edildi.

İslam tarihinde ilk üç halifeye biat etme hususunda bir ihtilaf olmadı. Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve katillerinin bulunamaması Mekke ve Şam'da büyük bir infiale sebep olmuştur. Bir taraftan çok saygın bir şahsiyete sahip ve halifelik makamında bulunan Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını her şartta isteyenler, diğer taraftan sadece katillerinin teşhisiyle sınırlı cezalandırmaya gideceğini belirten iki sahabe topluluğu arasında çıkan bu çatışmalar, Haricilerin isyanından sonra en büyük dâhili vakıa olarak tarihe geçti. İslam ümmetinin ve âlimlerinin büyük bir kısmını teşkil eden Sünniler Cem'el hadisesini içtihat neticesinde ortaya çıkan bir savaş olarak değerlendirmektedir. Yani bu ihtilaf neticesinde sahabelerin içtihadı harb olarak tecelli etti. Bir hadiste Hz. Peygamber, *"bir müçtehit içtihat eder ve içtihadında*

isabet ederse iki sevap; hata ederse bir sevap kazanır” diye belirtmiştir (Buhari, 31 ve Müslim, 15). Ümmet tarafından bu hadise bir içtihat savaşı olarak telakki edilmiş ve ölen de öldüren de şehittir diye değerlendirilmiştir. Diğer taraftan Siffin vakası ise siyasal iktidar mücadelesi temelinde değerlendirilmiştir. Muaviye aslında İslam’ı hanedanlıkla takviye etmeyi tercih ederek İslam siyasi tarihinde büyük bir kırılmaya sebep olmuştur. Erken dönem Müslümanlar arasındaki bu vakıaları akli ve tarihi gerçeklere göre değerlendirmekle bugüne dair isabetli dersler çıkarmak mümkündür (Akbulut, s.3-19). Bu değerlendirmelerde koyu taassub kadar İslam dinin yerleşmesi ve yayılması için büyük fedakarlık yapan ve Müslümanların ekseriyeti nezdinde saygınlığı olan sahabe ünvanıyla maruf ilk Müslümanlara karşı oryantalist bir nazarla İslam’ın değer ve hassasiyetlerinden uzak eleştirel yaklaşımları da hayra yormak zor olacaktır. Bilhassa tarihi şartlar altında dini gerekçeleri de dikkate alarak ortaya çıkmış kompleks bir tabloyu sadece kuvvet ve menfaat ilişkisi üzerinden değerlendirmek sahabilere karşı hakperestane ve insafıca bir tutum değildir.

3. Şialarda İmamet

İslam tarihinde Şia kendi aralarında onlarca fırkaya ayrılmıştır. Şii kelimesinin çoğulu olan Şia, Arapçada taraftarlar anlamına gelmektedir. İstilahta ise imameti, Hz. Ali’ye ve On İki İmam’a mahsus gören kesime denilmektedir (Meşkur, 2011:20). Hazreti Peygamber’in vefatından sonra Hz. Ebubekir’in halife seçilmesi, Hz. Ali’ye ziyadesiyle muhabbet eden ve onun hilafete daha uygun vasıflar taşıdığına inananlar tarafından bir hayal kırıklığı oluşturmuştur. Sa’d bin Ubade riyasetinde ilk halifenin seçildiği Ben-i Saide Saki-fe’sinde Ubade Sofrasında, Hz. Ali ve yine Hz. Ali’nin hilafetini destekleyen cennetle müjdelenmiş on sahabeden Zübeyir bin Avvam ve bilhassa Ali’nin hilafete gelmesini arzu eden Haşim Oğullarından kimse bulunamamıştı.

İlk halifenin seçilmesi önceden belirlenmiş bir sistem olmadığı için tamamen beşerî olarak doğal seyrinde vücuda geldi. Haliyle Arabistan toplum yapısını oluşturan kabilecilik anlayışının etkisi önemli olmuştur. Hazreti Peygamber’in vefatıyla onun yerine geçecek ve İslam’ın sağlamış olduğu düzeni devam ettirecek birine ihtiyaç vardı. Bunun için de öncelikle Medine eşrafi devreye girdi. Bundan haberdar olan Kureyş’in önde gelenlerinden Ebu Bekir, Ömer ve Ubeyde bin Cerrah da toplantıya iştirak ettiler ve neticede Hz. Ebu Bekir seçildi.

Hız. Ali başta olmak üzere Ehl-i Beyt, Hız. Peygamber'in vefat ve defin işleriyle meşguldü. Bu olağanüstü bir şekilde cereyan eden ve neticelenen imamet mevzusunda Hız. Ali'nin bulunmaması onun taraftarları arasında bir kızgınlık ve bir hayal kırıklığı oluşturmuştu. Her ne kadar defin ve taziye sürecinden sonra Hız. Ali mescide gidip Ebu Bekir'e biat etmiş olsa da onun hilafetini arzu edenler tarafından bu mesele sonraki dönemlerde farklı şekillerde gündemde tutulmuştur.

şia'ya göre hem Kur'an'daki bazı ayetler hem bazı hadisler imametın Ehl-i Beyt'e tahsisine işaret etmektedir (Kaymal, 2017:172-95). Onun için Hız. Peygamber'in vefatından sonra imamet Hız. Ali'nin hakkıydı ama gasp edildi. Zamanla ehli şia kendi içinde onlarca fırkaya ayrılmıştır. Ortak olarak üzerinde durdukları temel hususları özetlemekte fayda olacaktır. şialara göre masumiyet sadece peygamberlere mahsus değildir. Bazı şia fırkaları sadece Hız. Ali, Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin'in masum olduklarını iddia ederken, şia'nın muhtelif kollarında bu sayı On İki İmam'ın hepsini içine alabilecek kadar geniş yorumlanmıştır. Oysa Sünnilere göre yalnız peygamberler masumdurlar, yani ismet sıfatını taşırlar. şiilere göre imamet, Ehl-i Beyt'in bilhassa On İki İmam'ın hakkıdır. Çünkü onları daha efdal olarak kabul etmektedirler.

şiilerin önemli kollarından biri Zeydiyye'dir. Bunlara göre imametın başta Hız. Ali'de olması daha efdaldi, yani daha güzel ve layıktı. Ama şartlardan dolayı bu efdaliyet durumu karşısında Ebu Bekir ve Ömer'in gelmesini de caiz görmekteler. Zeydiyye fırkasına göre imamet Hız. Ali, Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin'e tahsis edilmeliydi, çünkü bunlar daha efdaldi. Zeydiyye ekolu bu üç imamın dışında imamet vazifesini Ehl-i Beyt'e tahsis eder. Yalnız On İki İmam'la sınırlı görmez. Bunlara göre ümmet tarafından biat edildikten sonra Ehl-i Beyt'ten herhangi birisi imam olabilir (Bozan, 2007:26-7)).

şia'nın bir başka önemli kolu olan İsmailiyye'ye göre imamet itikadın önemli bir unsurudur. Her asırda masum ve natık bir imam olduğu görünü taşırlar. İmamın Allah tarafından takdir edildiğini ve bir önceki imam tarafından bildirileceğine inanırlar. Son imam olarak İsmail bin Cafer'in oğlu İmam Muhammed bin İsmail eř-şakir'in hayattayken kaybolduğunu ve sonradan ümmetın arasına Mehdi olarak geri döneceğini düşünmektedirler (Bozan 2007:28-9). İmamiyye ya da Caferiler olarak bilinen bir başka şia ekolüne göre On İki İmam silsilesi imam olarak kabule edilir ve sonuncusu olan Muhammed el-Mehdi'nin gaybubete yani gizlendiği ve kıyamete yakın döneceği ve yeryüzünü adaletle dolduracağına inanılır. Caferi silsilesinde

On İki İmam'ın hepsi yetkili bir silsile halinde kabul edilmektedir (Bozan 2007:32-4).

4. İslam'da Bey'at ya da Biat

Biat bir kişiye, bir düşünceye, bir yola tabi olduğuna yemin etmek anlamına gelmektedir. İslam siyasi istilâhatında biat bir bağlılık ve meşruluk sözleşmesidir. Biat eden kişi biat edilen imamın sembolik olarak elini tutarak kendisini tanıdığını ve ona tabi olduğunu ilan eder ve ona her türlü desteği ve katkıyı göstereceğine Allah adına yemin eder (Yönem, 2014:125-54). İslam'da ilk biat'ın Hz. Peygamber hayattayken bizzat kendisi tarafından tatbik edildiğini müşahede etmekteyiz. Bilhassa meşhur Birinci ve İkinci Akabe Biatı İslam tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Hz. Peygamber bu biat ile etrafındakilerden yemin almıştır. Böylelikle kendisine destek verenlerle aynı yolda, aynı davada beraber olacağına dair söz almıştır. Birinci Akabe Biatı 621 yılında Mekke'ye iki kilometre mesafede Akabe denilen yerde olmuştur. Medine'den Mekke'ye hacca gelenlere, Hz. Peygamber'in İslam'ı tebliğ etmesi neticesinde Müslüman olurlar. Bunun üzerine Peygamber'e aşağıdaki hususlara riayet edeceklerine dair biat yaparlar:

“Allah'a şirik koşmamak, hırsızlık ve zina yapmamak, çocuklarını öldürmemek, namus iftirasında bulunmamak, maruf şeylerde Peygamber'e isyan etmemek!”(İbn Hişam, II:75)

Bir sene sonra yani 622 yılında Medine'den daha kalabalık bir topluluk, yetmiş beş kişi gelir ve aşağıdaki hususlar için biat ile bağlılıklarını ve her türlü desteğini Hz. Peygamber'e sunarlar.

“-Gerekirse savaşaacağız.

-Hem dar günümüzde hem rahat günümüzde hem hoşumuza giden hem de gitmeyen halde seni dinleyeceğiz ve itaat edeceğiz.

-Seni kendimize tercih edeceğiz.

-Komutanlarımıza muhalefet etmeyeceğiz.

-Nerede olursak olalım hakkı söyleyeceğiz.

-Allah yolunda kimsenin ayıplamasından korkmayacağız.”(İbn Hişam, II:97).

Kur'an'da yapılan ilk biat olan Akabe Biat'ı hakkında şöyle denilmektedir:

“Şüphesiz ki sana bîat edenler, ancak Allah'a bîat etmektedirler. Allah'ın eli (kudreti) onların (sana bîat eden) ellerinin üzerindedir. Artık kim (bîatını) bozarsa, o takdirde ancak kendi aleyhine bozmuş olur. Kim de Allah'a, hakkında söz verdiği şeyi

yerine getirirse, bunun üzerine (Allah) ona yakında (pek) büyük bir mükâfât verecektir.” (Fetih Suresi:10)

İslam tarihinde tahta gelenler şeklen de olsa biat almışlardır ve bu kültürü devam ettirmişlerdir. Biat ile imam aslında Müslümanlardan hem onay hem de destek almaktadır. Yani toplumsal rıza, sözleşme ve meşruiyet hükmünde olan biat çok önemli bir fonksiyonu ifa eder. Aydınlanma'nın önemli düşünürlerinden Rousseau başta olmak üzere demokrasideki genel ve eşit oy ile umurun iradesinin tecellisi ile toplumsal mukavele teorisi tam da bunu gerçekleştirmek istemiyor mu (Rousseau, 1945)? Avrupa'da siyasal haklar mücadelesinin nihai vardığı noktada acaba biatın mahiyetinde saklı olmasının mı?! Her bireyin iradesinin, varlığının ve katkısının dikkate alındığı siyasal ve sosyal bir düzende ortaya çıkacak sonuçların herkes tarafından kabulü ve meşruiyeti bu şekilde daha sağlam bir zemine oturmuş olacaktır. İslam'daki biatın mahiyetine biraz daha dikkatle tetkik ve tahkik edildiğinde bu ön görüşleri yapmak çok olağanüstü bir çıkarım olarak nitelendirilemez.

Biatın bu gerçek mahiyeti ilk üç imam döneminde çok güzel şekilde tatbik edilmiştir. Bu ilk üç imam, Müslümanların toplanma yeri olan Medine'deki Mescid-i Nebevi'de namazdan sonra Müslüman halktan biat almıştır (Birsin, 1996:23-8). Gerçi biat ile halkın doğrudan imamı seçmesi söz konusu değildir. Fakat seçilen imama, halkın ya da kabilelerin reisleri ve eşraf ve ulemanın gelip biat ettiğini ilan etmesi, siyasal düzenin meşruiyeti açısından büyük önem taşır. Biat ile toplumun katmanları ve temsilcileri siyasi otoriteyi tanıdığını ve onayladığını göstermiş olur. İmam adayına biat sunmayanlar, aynı zamanda onu tanımadığını ve kabul etmediğini ilan etmiş olur. Onun için bir imam açısından toplumun kendisinden bizatihi ya da kabile reisleri gibi toplumun temsilcilerinden biat almak kendi meşruiyeti açısından fevkalade önem taşır.

Biat ile siyasal yapı içerisinde halkın katılımı söz konusudur. Biat ile halk siyasi gidişatı takip etmek ve imama her türlü desteği vermek için daha fazla siyasal yapı içinde müdahil olur. Çünkü biat, imama onay ve sorumluluk verdiği gibi halk için de bir sorumluluk anlamına gelmektedir. Onun için biat edenler siyasi otoriteye her türlü destek vermek adına aynı zamanda siyasal düzen içinde varlığını gösterme fırsatı yakalamıştır.

5. İslam'da Yenilik ve Gelenek: İctihad, Bid'at ve Şûra Kavramları

İslam'ın dört ana kaynağı olduğu Sünni ekolünce kabul edilmektedir. Bunlar Kitap (Kur'an), Sünnet, Kıyas ve İcma şeklinde dört unsurdur (Ovacı,

2016: 69-80). Kur'an ve Sünnet'te kesin olan hükümlere aynı zamanda *nass* denilmektedir. Şayet sarih (açık) bir hüküm yoksa benzer şekilde olan hadiselere dair *kıyas* yöntemiyle hükümlere ulaşılmaya çalışılmıştır. İcma ile daha çok erken dönem Müslüman toplulukların karşılaştığı sorunlar ve gündemler karşısında ümmetin mutabık kalmış olduğu yorumlar ve hükümler kast edilmektedir. Bilhassa ilk dört halife dönemi başta olmak üzere Sahabeler³ ve bunların yolunda giden Tabiin⁴ ve Tebe-i Tabiin⁵ denilen erken dönem Müslüman toplulukları tarafından kabul gören müttefik görüşler, icma olarak değerlendirilmektedir.

Daha sonraları ise İslam'da fukahanın yani hukuk bilgisine ve ehliyetine sahip olanların üzerinde ittifak ettiği meseleler icma şeklinde yine ele alınmıştır. Fıkıh dalında hukuk yetkinliği noktasından hükümler vermeye ve yorum yapmaya kabiliyetli ve yetkili olan bu zümrenin ittifak edip bir meselenin hükmüne dair birleşmesiyle icma sabit olur. Hakkında nass olmayan mevzularda bir hükme ulaşmanın en önemli yolu icmadır. İcma sayesinde istikametli ve makul hükümler etrafında buluşmak daha kolay ve isabetli olur. İslam tarihinde ifrat ve tefrit denilen her türlü radikal ve marjinal fikir ve hareketlerden uzak olan yolun takip edilmesinde icma yönteminin çok büyük katkısı olmuştur. İcmayla sabit olan hususlarda ümmet rahatlıkla ve güvenle tatbik edebileceği bir mecraya yönelmiştir.

Zaman içinde Müslüman toplumların karşılaştıkları sorunlar ve ihtiyaç duyduğu şeyler sürekli değiştiğinden Kur'an, Sünnet, Kıyas ve İcma ile doğrudan açık bir şekilde ele alınmamış mevzular ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, bu dört ana kaynak ışığında bir mesele hakkında hüküm vermeye ya da yorum yapmaya içtihat denilmektedir. İşte böyle bir durumda ortada icma olmadığında ise içtihat denilen dinin ruhuna ve aslına uygun zaman, zemin, şartlar, ihtiyaçlar noktasından çözüm odaklı yorumlara, görüşlere ve hükümlere müracaat edilmiştir (Şafak, 1979:1-35).

Bazı meseleler Kur'an ve Sünnet'te olmasına rağmen çok yoruma açıktır veya aynı mevzuya dair farklı hadisler ve uygulamalar söz konusu olabilir. Hz. Peygamber içtihat yapanın bir sevap aldığını, diğer taraftan içtihadı isabet edenin ise iki sevap aldığını belirterek içtihat yapılmasını teşvik etmiştir (Buhari, İ'tisam:21). Bunun neticesinde İslam tarihinde binlerce müçtehit

3 Hz. Muhammed'i hayattayken gören ve inanan ilk Müslümanlara sahabe denilmektedir.

4 Sahabeleri görmüş ve onların uygulamalarını ve inançlarını esas kabul etmiş olanlara Tabiin denilmektedir.

5 Tabiin'i görmüş ve onları takip etmiş olan erken dönem Müslümanlara Tebe-i Tabiin denilmektedir.

yetiştir. Usul-i din yani dini usulü çok iyi bilen ve karşılaşılan yeni bir sorun ya da mevzuya dair vicdani kanaatlerini beyan eden binlerce müçtehidin yorumları ve görüşleriyle İslam çok zengin bir birikime ermiştir. İctihadın sınırları ve şartları farklı zamanlarda farklı âlimler tarafından çok farklı algılandığı için bunun çerçevesini çizmek önemli bir mevzu olarak her devrin Müslüman âlimlerinin temel bir meselesi olarak kalmıştır. Bilhassa toplumsal ve siyasal sorunların aşılmasında, devamlı olarak dinamik bir yöntem arz eden içtihadı başvurulmuştur. Aslında erken dönem Müslümanların yapmış olduğu icma da içtihadı başka bir şey değildir. Yine kıyas ile elde edilen hükümler de bir nevi içtihadıdır. İctihadın kendisi de bizatihi Hz. Peygamber'in sözüyle teşvik edildiğinden dinen önemli bir kaynak teşkil etmektedir. İctihad ilahi kaynaklara dayanarak ya da esinlenerek beşerî, akli, ferdi bir gayretle sorunlara çözüm bulma yöntemidir diyebiliriz (Esen, 2010).

Erken dönem Müslümanların bir yenilik aracı olan içtihad ile geleneksel olarak temel bir ölçü olacak icmanın inşa edildiğini ifade edebiliriz. Erken dönem Müslümanlar tarafından içtihad neticesinde ulaşılan ortak hükümler olan icma da ancak belli mevzuları ihtiva ettiğinden her şeye cevap vermesi mümkün değildir. İşte bunun için İslam'ın doğuşunda, yapısında ve gelişmesinde yenilik ve geleneksellik kavramlarının önemli yeri olduğunu müşahade etmekteyiz. İslam bir yönüyle temel değerleri ve kuralları yerleştirerek geleneksel bir kaynak oluşturmuştur. Nass denilen kitap ve sünnet ile icma denilen ilk dönem Müslümanların uygulamaları ve ortak hükümlerinin dinen her zaman için temel kaynak olması geleneksellik olgusunun yerleşmesine ve yayılmasına vesile olmuştur. Bilhassa Hz. Peygamber bir hadiste bid'atların cehennemlik olduğuna işaret etmiştir (Müslim, Cum'a: 43; Ebu Davud, Sünnet: 5; Nesâî, İ'deyn: 22; İbn-i Mâce, Mukaddime: 6, 7; Dârimî, Mukaddime: 16, 23; Müsned, 3:310, 371, 4:126, 127.). İslam'ın artık ilahi bir düzen olarak mükemmel olduğu ve bunu beğenmemek, red etmek ya da noksan görmek demek olan değiştirmelerin, tasarrufların bid'at olduğu ifade edilmiştir (Kur'an, Maide, 3. Ayet). Bu bid'atların dalalet yani sapkınlık olduğu ve her sapkınlığın da cehennemlik olacağı vurgulanmıştır. Dinin ilahi ruhunu, aslını, safiyetini muhafaza etmek noktasından bid'at eksenli cereyanlara karşı her zaman Müslüman toplulukları ve âlimleri hassas olmuştur.

Bid'at sonradan dine karıştırılan uydurmalar ve müdahaleler şeklinde tarif edilmektedir. İslam âlimlerinin büyük kısmı bid'atların nass denilen kesin hükümlere muhalif fikirler, inançlar ve davranışlar olduğuna dair bir kanaat

taşımaktadırlar. Bazı kesimler bid'at kavramı etrafında çok katı bir anlayış ile icma ve içtihadı bile karşı gelmektedir. Hatta erken dönem Müslümanların başvurmuş olduğu içtihat ve icma yollarını bile benimsememektedirler. Bugün dinen bilhassa taassup yani körü körüne anlayış ve yorumların dayandığı radikal İslami hareketlerin temelinde de bid'at kavramı vardır. Bu taassubi hareketler İslam'ı gerçeklerden, tarihten, zamandan, örf ve adetlerden, yeniliklerden, akıldan tamamen bağımsız bir yapıya haps ederek, aksine olan her şeyi inkâr eden ve düşman ilan eden bir cereyan olarak kısmen de kabul görmektedir ve taraftar bulmaktadır.

Bid'at anlayışı özünden kopartılarak yeniliklere karşı bir araç ve silah olarak kullanılmaya çok müsait olduğu için bu tarz radikal cereyanlar çabuk revaç bulabiliyor. On dokuzuncu yüzyıl İslam coğrafyasında, Mısır'da Cemaleddin-i Efgani ve Mısır Müftüsü Muhammed Abduh gibi Batı tarzı bir siyasal düzen arzu edenler de bid'atçı ya da reformcu şeklinde hedef gösterilmiştir. Yine Hanbeli mezhebini çok katı yorumlayan Vehhabiler de başta Sahabelerin kabirleri olmak üzere türbeleri bidat olarak değerlendirip ortadan kaldırmıştır.

İşte gelenek ve yenilik çatışmasına mahal vermeyecek, her kesimin bir arada, bir mecliste kendini ifade edeceği en temel yol şûradan geçmektedir. Şûra, Arapçada istişare ve meşveret kelimeleriyle aynı kökten gelmektedir. Fikir alışverişinde bulunmak ve danışmak anlamına gelmektedir (Birsin, 102). İslam'ın ilk devrinde, şûranın tatbikine ciddi bir şekilde önem verilmiştir. İslam devlet teşkilatına ve yönetim şekline dair Kur'an'da görebildiğimiz en açık unsurlardan bir tanesi şûradır (El-Gındi, 2008:201-6). Şûranın yapısı ve şekline dair Kur'an'da bir ayrıntı geçmez (Sönmez, 1984:28-46). Kur'an'da şûra ile alakalı üç ayet geçmektedir. Aynı zamanda bir surenin adı Şûra'dır. Birinci ayette Müslümanların özellikleri zikredilirken, onların işlerini birbirlerine danışarak yaptıklarından bahsedilmektedir:

“Onlar, Rablerinin davetini kabul ederler ve namazı dosdoğru kılarlar. Onların işleri de kendi aralarında istişare ile olur. Kendilerine verdiğimiz rızıkları Allah yolunda harcarlar.”(Elmalî Hamdi, Şura:38).

Al-i İmran suresinde geçen ikinci bir ayette, Peygamber'e etrafındakilere karşı yumuşak davrandığı için, onları birlik ve beraberlik içinde tuttuğu hatırlatıldıktan sonra, Peygamber'e işlerinde müminlerle meşveret etmesi, danışılması emredilmiştir. Bir işte danışıp karar aldıktan sonra da azimli ve kararlı olması istenilmiştir:

“O vakit Allah’tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu hâlde onları affet; bağışlanmaları için dua et; iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah’a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.”(Diyânet Kur’an Meali, Ali İmran:159).

Kur’an’da, istişare ile alakalı üçüncü bir ayette ise çocuğun süttan kesilmesi hakkında anne babanın birbirleriyle danışıp birlikte karar almaları belirtilmiştir. Çocuğun süt hakkının iki yıl olduğu ama anne veya babaya yönelik bir zarar söz konusuysa, iki tarafın müzakere ve istişare edip birlikte karar almaları istenmiştir. Böylelikle en küçük bir davranışta bile ortaklaşa bir hayat ve iş söz konusu olduğunda, karşılıklı fikir alışverişinde bulunup ortak bir karar almanın önemine işaret edilmiştir (Elmalı Hamdi, Bakara:233).

6. Sonuç ve Değerlendirme

Bugün İslam dünyasında, ciddi bir otorite olarak (şûra şeklinde) içtihat yapıp kararlar alan ve Müslümanlar tarafından uygulamada dikkate alınan bir merciden ve icmadan bahsetmek mümkün değildir. Her ne kadar İslam İşbirliği Teşkilatı bünyesinde muhtelif alanlarda kurum ve kuruluşlar bulunsun da, şer’i meseleler noktasında bir merci şeklinde icma yapma gayesi içinde değildir. Gelenek ve yeniliği başarılı bir şekilde birleştirecek ve İslam dünyasındaki sorunlara çözümler üretecek, içtihatlar yapacak bir şûra makamına her zamankinden daha fazla ihtiyaç olduğunu söylemek mümkündür. Aksi takdirde bir kesim içtihat adı altında İslam’ı özünden koparıp farklı ideolojilere bilhassa Batı menşeli fikir ve yapılara teslim etmektedir. Reformlar altında dinin temelleri, ruhu yıpratılmaktadır.

Diğer taraftan her türlü iyi niyetli çözümlere, yeniliklere, fikirlere ve yorumlara bid’at denilip İslam, adeta bedevi çöllerdeki çadırlarda hapse terk edilmektedir. Bid’a ve içtihad paradoksunu aşmanın kolay yolu şûradan geçmektedir. Zaten sınırlı hükümleri ihtiva eden dini ahkâmın büyük kısmını nass denilen kesin hükümler oluşturmaktadır. Bu alanlarda içtihad düşünülemez. Zaman ve zemin şartlarındafarklı ahvale dair ortaya çıkan mevzular bid’a ve içtihad muvazenesine riayet edilerek şûra ve icma yöntemine müraaat etmekle aşılabilir.

İslam’ın ilk devrinde bilhassa Asr-ı Saadet ve Hulefa-yı Raşidin dönemlerinde, Müslüman topluluğu ciddi bir şekilde bağımsız bir yapı içinde bulunuyordu. Sahabeler bir araya gelip, Müslümanların içtimai ve siyasi sorunlarını müzakere edebiliyorlardı ve bu sorunları aşmak için her türlü

teklifler çok özgür bir ortamda yapılabilmıştır. Uhud savaşında Hz. Peygamber Medine'de kalıp şehri savunmayı düşünüyordu. Fakat bilhassa genç sahabeler şehrin dışında düşmana karşı savaşmak istemişti. Sahabelerle yaptığı istişarede şehir dışında savaşmayı isteyenlerin ağırlıkta olduğunu gördüğünde kendi fikrini bırakıp çoğunluğun talebini tercih etmişti. İslam siyasi tarihinde saltanatın yerleşik hale gelmesiyle birlikte artık şûranın akıbeti tamamen hükümdarın keyfi inisiyatifine bağlı kalmıştır. Çoğu zaman şûra ya da meşveret şekilden, sembolik bir anlamdan öte fazla bir önem taşımamıştır. Mutlak güce ve otoriteye sahip olan hükümdar, din ve dünya hususunda iradesini ortaya koyunca buna karşı çıkmak ve mukavemet göstermek kolay olmamıştır.

Aslında ilk dört halifenin farklı yöntemlerle seçilmesi İslam'ın tek bir siyasi yönetim modelinin olmadığını göstermektedir. İslam fertlerin tüm hayatına nüfuz ederken Müslümanların yönetim tarzına dair bir model ortaya koymayarak bu vazifeyi adeta ümmetin ferasetine, basiretine, iradesine bırakmıştır. İnsanoglunun birlikte yaşama ve yönetimine dair olabildiğince değişime ve dönüşüme açık bir yapı öngörmüştür. Böylelikle İslam devletlerinin teşkili zaman ve zemine göre bulunduğu muhit ve ahvale göre çok dinamik bir yapı içinde olmuştur. İlk dört halifenin seçilme sürecine bakıldığında olağanüstü ruhani bir yaklaşımdan ziyade olabildiğince beşeri bir manzara ortaya çıkmıştır. Akıl, tecrübe, güçler dengesi, Arap Yarımadası'nın jeopolitik ve kültürel dinamikleri son derece dikkate alınmıştır. Kur'an'daki adalet temelinde toplumsal barış ve huzur temin edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede istişare ve biata çok özen gösterilmiştir.

Bugün için de aynı ruhu ve nazarı yakalayarak sorunlarımızın üstesinden gelebiliriz. Hedefinde adalet olan ve her Müslüman'ın iradesinin kullanıldığı bir siyasi yönetim modeli ile Müslümanların her türlü sorununu çözmek mümkündür. İslam Birliğinin teşekkülü ancak mevcut reel-siyaseti dikkate almakla olabilir. Günümüz şartlarında İslam Birliği'nin teşekkülü için öncelikle İslam toplumunun birleşmesi gerekir. Tabii farklılıkların ortadan kalkması mümkün ve gerçekçi değildir. Bunun yerine asgari müştereklere yönelmek daha faydalı olacaktır. Kur'an'ın bizatihi emrettiği "*Müminler kardeşdir!*" (*Diyanet Meali, Hucurat:10*) emrine bugün Müslümanlar her zaman-kinde daha ziyade muhtaçtır.

Erken dönemdeki siyasi çatışmalar sonucu ortaya çıkan Sünni, Harici ve Şia hareketlerinin zamanla daha mutedil bir seviyeye geldiği söylenebilir. Geçmiş yargılama ve bugüne taşıma yerine her kesimin karşılıklı birbirini

anlama ve birlikte yaşama kültürünü geliştirmesi daha faydalı olacaktır. Son derece kapalı yapılar ciddi çatışmalara ve öteki üzerinden varlığını sürdürme eğilimine sebep olmaktadır. Bu düşman üretme gayretine son vererek karşılıklı saygı içinde ortak işbirliğine odaklanılması gerekmektedir. Bilhassa Batı'nın emperyalist süper güçlerinin İslam dünyasındaki mezhepsel çatışma dinamiklerini her fırsatta harekete geçirme ve daha derinleştirecek şekilde bir yaklaşım sergilediği unutulmamalıdır.

İslam dünyasındaki etnik ve mezhepsel kavgaları, gerginlikleri ve kutuplaşmaları azaltmakla İslam Birliğine daha hızlı varılabilir. Bugün İslam ülkelerin büyük kısmı Batı'daki ulus devlet anlayışını benimsemiştir. Mevcut İslam devletlerinin egemenlik anlayışlarını ortadan kaldırmak pek mümkün ve gerçekçi değildir. Gerçekçi olmayan akıl ve mantıkla ölçülemeyen hayali iddia ve beklentilerle İslam Birliği teşkil edilemez. Onun için hâlihazırdaki İslam devletlerini kapsayacak bir birlik iradesi teşekkül etmek daha gerçekçi bir yaklaşımdır. İslam İşbirliği Teşkilatı, İslam Birliğinin tahakkuk edeceği en ideal bir platformdur.

Batı'daki Avrupa Birliği ve İkinci Dünya Savaşından sonra kurulan Birleşmiş Milletler gibi uluslararası yapıların varlığını İslam İşbirliği Teşkilatının tekemmülü için bir tecrübe olarak dikkate almakta fayda vardır. İİT platformunu Müslümanların dini, sosyal ve siyasal sorunlarını çözecek demokratik bir hüviyete dönüştürmek çok daha isabetli olacaktır. Bu maksatla ulus devlet anlayışını İslam'ın önünde bir engel tesis etmek yerine İslam kalesinin birliğinde bir taş misali araçsal bir mahiyete tebdil etmek uygun olacaktır. İslam ülkeleri milliyetçiliği bir tabu haline getirmemelidir. Kendi kendimize ürettiğimiz tabuların bizi esir etmesine müsaade edilmemelidir.

Aslında diğer milletleri inkâr eden ya da varlığını ve temel hak ve özgürlüklerini tanımayan ırkçılık beşerin kadim bir sorunudur. Emeviler Arap ırkçılığı temelinde diğer İslam milletlerini küstürmüştür (Salem, 1962). Osmanlıların altı yüz yıl yaşamasında ve muhtelif inanç, etnik ve mezheplere sahip kitleleri bir arada tutmasındaki başarısının temelinde milliyetçilik perdesini, arızasını aşması yattığı söylenebilir. Her vatandaşa hukuk ve adalet temelinde yaklaşarak ve onlara bu güveni vererek hakiki hürriyet ve barış ortamını hazırlamıştır. Milliyetçilik bir yönüyle Osmanlı Devletine bağlı diğer Müslüman etnikleri tahrik etmiştir. Başta Arnavutlar ve Araplar olmak üzere milliyetçilik saikiyle hilafetin mahiyeti ve önemi maalesef dikkate alınmamıştır.

Neticede bu süreçte hilafet dağılmaktan kendini kurtaramamıştır. İslam milletleri için milliyetçilik dinamiği ikinci aşamada Batı'nın istila ve sömür-gelerine karşı ayaklanmasına, birlik ve beraberliğini sağlayıp bağımsızlıklarını elde etmesine vesile olmuştur. Şayet insani, medeni ve İslami değerler, hak ve özgürlükleri teminata alacak şekilde demokratik bir siyasal düzen İslam ülkelerinde yerleşir ve yaygınlaşırsa İslam Birliği çok daha kolay ortaya çıkacaktır. Diğer etnik kimliklerin temel hak ve hürriyetleri teminat alındıktan sonra İslam ülkelerindeki ulus temelli egemenlik anlayışının İslam Birliğine dönüşme ihtimali artacaktır.

İslam Birliğinin teşekkülü için bilhassa biat ve şûra üzerinde daha fazla durmak icap etmektedir. İlk dört halifenin seçilmesinde biat ikinci dereceden önem arz etmiştir. Öncelikle dar bir heyet ya da velayet tarzında bir halife adayı ortaya çıkmıştır. Bundan sonra ümmetin biat ile doğrudan tasdiki hâsıl olmuştur. O dönemin şartlarında güçlü şahsiyetlerin olması hasebiyle bir nevi ön seçim ve meclis yolu ile muhtemel adaylar üzerinde müzakereler olmuştur. Ortada toplumsal mutabakatın olmadığı durumlarda biatın birinci derecede belirleyici rol alacağı siyasal bir model üzerinde durmak icap etmektedir. Ancak biat unsurunun hayata geçebileceği bir siyasal model ile çağdaş bir Hilafetin tesisi mümkündür. İşte İslam'ın bu temel siyasal değerlerine en uygun yöntem ve araç olması hasebiyle Osmanlı'nın son döneminde Genç Osmanlılar başta olmak üzere dönemin aydınları ve uleması demokrasiye istinat eden Meşrutiyet ve Cumhuriyet rejimlerine son derece sahip çıkmıştır.

Bugün de ferdin reyini (oyunu) esas alan bir siyasal model ile İslam ülkeleri her türlü taassup ve tahakkümden kurtulabilir. Yapısal olarak Batı'dan çıkmış bir model olması hasebiyle demokrasiye taassupla karşı durmak İslam dünyasının menfaatine olamaz. Bugün Batı'nın teknolojisini, uçağını nasıl kullanıyorsak, tıbbından istifade ediyorsak aynı şekilde demokratik yapıdan daha ziyade yararlanmak gerekir. Demokrasi bir araçtır. Bu araçla İslam toplumunun iradesi ve hâkimiyeti vücut bulacaktır. İstibdat, hanedanlık, sultanlık asla İslam'ın öngörmüş olduğu ilahi bir düzen değildir. Ruhu, değerleri ve çerçevesi İslam ve toplumsal kimliğimizle şekillenecek siyasal demokratik bir yapı ile İslam Birliğini temsil eden bir hilafete bugün her zamankinden daha çok ihtiyaç vardır. Geçmiş tarihsellik anlayışı içinde hapseden geleceği ise Batı'nın tahakkümü olarak değerlendirenler sorunları çözme kabiliyetimizi yok etmektedir. Bir taraftan maziyi körü körüne taklit etmeden büyük bir kazanım şeklinde dikkate almakta yarar vardır. Diğer

tarafтан чаға yüzümüzü dönüp şartları değerlendirip akıl ve hikmetle sorunları çözecek bir yaklaşım içinde olmakla gerçekçi olabiliriz. Aksi takdirde bu tarz iyi niyetleri de 'Siyasal İslam' deyip yaftalamakla ümmeti çözümsüzlüğe ve ümitsizliğe mahkûm etmek pek akıllıca olmasa gerekir!

Hem modernleşmeyle birlikte Batı'daki Hıristiyanların da büyük bir dinsizlik saldırısı ve tahakkümü altında olduğu unutulmamalıdır. Temelde Ortaçağ'daki bilimi ve fenni inkâr eden cehalet, tahakküm ve tekeli Kili-se zihniyetine karşı çıkan modernleşme denilen süreç zamanla kendisi bir hegemonya oluşturmuştur. Bugün bilim ve özgürlük adı altında dinsizlik yapan ve hayat tarzını herkese dayatmaya çalışan bir anlayışın varlığı inkâr edilemez. Bilhassa edebiyat ve medya vasıtasıyla aileyi, ahlakı, dinin temel değerlerini red eden bir akım bütün dünyaya yayılmıştır. İnsanlığın ortak değeri olan bilim ve medeniyeti suistimal edip dine ve dini değerlere adeta gizli savaş açan bu yaklaşım karşısında İslam dünyası ancak ortak birlik ile mücadele edebilir.

Bu mücadele de aynı şekilde Hıristiyanlarla da ortak hareket etmek daha isabetli olacaktır. Çünkü inançsızlık saldırısı iki dini müntesipler içinde aynı tehlikeyi taşımaktadır. Bugün Hıristiyanlık seküler, laik bir düzen içinde pozitivist bilimin saldırıları karşısından kilise ve vicdanlarda hapis olmuştur. Aynı tehlike ve saldırıların İslam içinde geçerli olduğu aşikârdır. Bu ortak tehlikeye karşı sivil ve siyasal aranda daha çok işbirlikleri yapılabilir. Sözde dini görünümlü bir hareket olan FETÖ'nun bu sahada diyalog adı ile Hıristiyanların cennete gireceğine dair bir söylem takip ederek İslam'ın asli inanç ve fikirlerine hanel vermiştir. Böylelikle ahir zaman hadiseleri içinde küfür, dalalet ve sefahata karşı insani ve vicdani gelişebilecek fitri işbirliğinin önüne geçmeye çalıştıkları söylenebilir. Çünkü FETÖ'nun bu söylemlerinden dolayı bilhassa Türkiye'de muhafazakar cemaatler arasında mezkur işbirliğine yönelik bir antipati gelişmiştir. Her şeye rağmen İslam'ın barış, sevgi, akıl ve tecrübe yönünü dikkate alarak asrın mahiyetini okumak mecburiyetindeyiz. Ortak düşmana karşı ortak hareket etmek akıl ve tecrübe gereğidir. Bununla beraber Hıristiyanlığın tevhide muhalif fikirleri başta olmak üzere İslam'a muğayir temel inançlarının farkındayız. Farklılıklardan ziyade Kur'an bizi ortak paydaya davet etmektedir. Böylelikle Huntington gibi medeniyet çatışması teorisyenlerin adeta telkin ve teşvik ettikleri kutuplaşma yerine insaniyet ve inanç noktasında karşılıklı dayanışmaya vesile olacaktır (Huntington, 1993). Aslında İslam birliğinin nihai olarak özelde Müslümanlar ve genelde tüm dünyada masum ve mazlumların yanında adalet ve barışı tesis etme

maksadının tahakkuk etmesinde uluslararası toplumla işbirliği de önem arz etmektedir. Küresel dünyada ortak menfaat ve tehlikeler karşısında ortak hareket etme prensibinin maksada varmada kolaylaştırıcı etkisi hafife alınmaz. Yakın zamanda ABD'nin Büyükelçiliğini Kudüs'e taşıma kararına karşı Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Papa ile temasa geçmesi ve Batı'dan ciddi destek bulması bu iddiamızın siyaseten ne kadar makul ve mümkün olduğunun delilidir. Batılı devletlerin büyük kısmı Kudüs meselesinde Trump'ın kararını desteklememiştir. Bilhassa yirmi birinci yüzyılda tarihi ve stratejik öneme haiz Türkiye önderliğinde siyasal akılla bu süreçleri yöneterek isabetli bir duruş sergilemek neticesinde İslam Birliğinin tesisinde uluslararası toplumun vicdanında takdir ve kabul görmek mümkündür.

Kaynakça

- AKBULUT, A. (2001). *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ankara: Pozitif Yayınları
- ARMAĞAN, S. (2011). İslam'da Hükümet, Ebul a'la EL-Mevdudi. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 44 (1-4): 313-323.
- ARNOLD, T. (1965). *The Caliphate*. London: Routledge.
- AYDIN, E. (2017). *Bedüzzaman Said Nursi'nin Eserlerinde Din Siyaset İlişkisine Dair Bir İnceleme*. Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, SBE.
- AKYÜZ, V. (1991). *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- BALCI, İ. (2001). Hz. Ebû Bekir Dönemi Dış Politikasından Siyasî ve Ahlakî Yansımalar. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 12-13: 339-62.
- BİRSİN, M. (1996). *Hz. Peygamberin Devleti*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- BOZAN, M. (2007). *İmamiyye Şiasının İmamet tasavvuru*. Ankara: İlahiyat.
- BUHARİ, İ'tisam, 21.
- CABİRİ, M. Abid. (1997). *Arap Aklının Oluşumu*. (Terc. İbrahim Akbaba). İstanbul: İz Yayıncılık 1997.
- ÇELİK, A. (2005). Fatımiler Devletinin Kuruluşu. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2):433-453.
- DÂRİMÎ, Mukaddime: 16, 23
- DEMİRCAN, A. (2000). *Hâricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- DUMAN, A. (2010). İslam Halifeliliği. *Hikmet Yurdu*, 3(5):409-416.
- Ebu DAVUD, Sünnet: 5
- Ed-DEMİCİ, S. (1996). İslam'da *Devlet Başkanlığı*. (Terc., İbrahim Cüçük). İstanbul: Ravza Yay.
- EL-GINDİ, K. (2008). Şura ve İslam Hukukunda Demokrasinin Belirginliği. *İslam Hukuku*

- Araştırma Dergisi*, (Terc. Ahmet Kılınc), 12:201-6.
- ESEN, B. (2010). *Hanefi Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE.
- ESPOSITO, J. (2002). *Unholy War Terror in the Name of Islam*. New York: Oxford University Press.
- GÜMÜŞOĞLU, H. (2003). *İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yay.
- GÜNDÜZ, T. (2008). Safeviler. *DİA, İstanbul*, 451-457.
- HAMİDULLAH, M. (1995). *İslam Anayasa Hukuku*. (Trc., Vecdi Akyüz), İstanbul: Beyan Yay.
- HATİBOĞLU, M. S. (2012). *Hilafetin kureysliliği: islam'da ilk siyasi kavmiyetçilik*. Ankara: Otto Yayınları.
- HUNTINGTON, S. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72(3): 22-49.
- İbn HİŞAM, II.
- İbn-i MÂCE, Mukaddime: 6, 7
- KAYMAL, C. (2017). Şialarda İmamet Meselesi ve Egemenlik. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE Dergisi*, 2(1):172-95.
- KEMALOĞLU, M., Elçibey, E. (2014). Abbasiler Hilafetinin Tenezzülü ve Parçalanmasına Dair. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (7):281-97.
- KELPETİN, M. (2012). Cemel Vakası'na Farklı Bir Yaklaşım: Linda D. Lau Örneği. *Tarih Dergisi*, 54(2):21-37.
- Kur'an, Diyanet Meali.
- Kur'an, Elmalı Hamdi Meali.
- LEWIS, B. (2007). *Political Words and Ideas in Islam*. Princeton: Markus Weiner Publishers.
- MEŞKUR, C. (2011). *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*. (Ter. M. Mahfuz Söylemez). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- MÜSLİM, Akdiye, 15.
- MÜSLİM, Cum'a: 43
- MÜSNED, 3:310, 371, 4:126, 127.
- NESÂİ, İ'deyn: 22
- SALEM, E. (1962). Nationalism and Islam. *Muslim World*, 52 (4): 277-87.
- OVACI, V. (2016). İslam Hukukunun Karakteristik Özellikleri. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (7):69-80.
- ÖZ, M. (2011). *İslam Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Ensar.
- ÖZ, M. (2012). *Mezhepler tarihi ve terimler sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yay.
- ROUSSEAU, J.J. (1945). İçtimai Mukavele. (Trc: Selmin Evrim ve Mehmet Evrim). İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- SÖNMEZ, A. (1984). *Şura ve Resulullah'ın Müşaveresi*. İstanbul: İnkılap Yay.
- ŞAFAK, A. (1979). İslam Hukukunda Kaynaklar-İctihad-Müctehid-Mezheb-Taklid ve Tefik Meseleleri Üzerine Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 3:1-35.
- YÖNEM, A. (2014). İslam Mezheplerinde Biat Algısının Oluşum Süreci. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(9):125-54.